

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 47-48

Київ - 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

47-48'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

47-48'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.47-48

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 11 від 26.06.2024 р.)

Підп. до друку 02.07.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різogr.

Ум. автор. арк.: 30

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932 – 1933 РР. В УКРАЇНІ: ЕВОЛЮЦІЯ ВИЗНАННЯ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ

Двірна Катерина Петрівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ
e-mail: dvirnakate@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0085-014X>

***Анотація.** У запропонованій статті виявлені та вивчені основні етапи процесу визнання Голодомору 1932 – 1933 рр. як геноциду українського народу, його політико-правова оцінка, починаючи з 90-х років ХХ ст. до сьогодення. У ході аналізу нормативно-правових документів виявлено закономірні еволюційні зміни та підходи щодо вирішення цього важливого питання, а також внутрішні та зовнішні протистояння щодо його визнання як в політичній площині, так і на законодавчому рівні. Авторкою окреслено суперечливі моменти в діяльності окремих політичних діячів України, які зайняли проросійську позицію у його тлумаченні. Особлива увага у статті приділяється питанню російсько-українського протистояння як на офіційному державному рівні, так і науково-ідеологічному та історіографічному з представниками сучасної російської історичної школи, які відстоюють путінські наративи та концепцію всесоюзного голоду в 30-і роки ХХ ст. на противагу офіційній українській позиції щодо Голодомору-геноциду проти українського народу.*

***Ключові слова:** Україна, геноцид, еволюція, визнання, Голодомор 1932 – 1933 рр., історіографія, російсько-українське протистояння, російсько-українська війна, путінізм, історична пам'ять.*

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни проблема Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. набирає особливої актуальності. Путінська влада всіляко маніпулює історією та історичною пам'яттю, прагне оправдати більшовицький червоний терор, а також смерть мільйонів безневинних українців у 30-і роки ХХ ст., тобто масові злочини сталінської тоталітарної системи, послідовником якої є сам Путін. Нині вся його система влади та наукові інституції відстоюють антигеноцидну теорію Голодомору 1932–1933рр, фальсифікуючи події того часу, свідомо знищуючи докази, переслідуючи тих, чия точка зору не співпадає з офіційною. Прийняття важливого Закону України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» від 28 листопада 2006 року визнає Голодомор геноцидом українського народу та зобов'язує як політиків, так і науковців, і надалі, на противагу російським догмам, всебічно та глибоко вивчати, популяризувати історичну правду про свідомі дії сталінської влади проти національної ідентичності українства, їх традиційної культури, прагнення українців до волі та незалежності.

Необхідність вивчення проблеми обумовлена необхідністю розвінчувати всілякі фальсифікації подій Голодомору та масового терору 30-х років ХХ століття, а також зберегти пам'ять про невинних жертв геноциду. Окрім того, довести, що шлях до визнання був тернистим та складним, впливав на зносини Росія–Україна. Після

прийняття Закону про Голодомор-геноцид 2006 року ідеологічне протиборство між російською стороною та українською ще більше загострилося і продовжується до нині. Вливаючись у загальне русло політики «русского міра», російські історики у питанні Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. відстоюють та пропагують сталінсько-путінські наративи, ігноруючи важливі юридичні норми українського законодавства, міжнародного права, які нині визнає світ.

Мета статті – розкрити еволюцію визнання Голодомору 1932–1933 років як геноциду проти українського народу, а також виявити особливі періоди російсько-українського протиборства щодо його визнання як на офіційному державному рівні, так і в науково-історичному ракурсі, починаючи з 90-х років ХХ ст. до сьогодення.

Історіографія проблеми. Для розуміння подій 1932–1933 рр. в Україні, їх вивчення та правової оцінки злочину проти українців важливими є правдиві архівні джерела цього періоду, видані окремими збірниками документів, серед яких – «Розсекречена пам'ять» [Борисенко та ін., 2007]. Матеріали усної історії, як окремої дослідницької ділянки в Україні, є також важливим переконливим джерелом вивчення проявів геноцидної політики з боку Москви проти українства. Один із перших в Україні усно історичних проєктів про Голодомор 1932–1933 рр. став проєкт, який організував протягом 1993–1995 рр. американський антрополог Вільям Нолл. Це масштабне дослідження українського села 30-х років, одне із перших «польових» досліджень, де зафіксовані події цього часу в Україні. Результати цієї роботи були опубліковані ним у книзі «Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.» [Нолл, 1999]. Особливий внесок у вивчення усної історії про Голодомор-геноцид належить дослідниці В. К. Борисенко – «Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках» [Борисенко, 2007].

Сучасний стан вивчення нашої проблеми, процес накопичення знань та основних її тематичних напрямів нині містить цілісне історіографічне дослідження В. В. Гудзя «Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні» [Гудзь, 2019]. Дослідник аналізує українські та зарубіжні видання, розкриває методологію проблеми, питання правової оцінки Голодомору, полярність думок та трактувань, що мають місце в сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Щодо проблеми визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом, то одним з перших цю проблему у сучасній українській історіографії підняв С. Кульчицький у своїй монографії «Ціна великого перелому» та інших виданнях [Кульчицький, 1991, 2006, 2008а, 2008б, 2018]. Важливими у вивченні проблеми є також роботи Роберта Конквеста «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» та Джона Мейса «Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.)» [Конквест, 1993; Мейс, 1995]. Заслуговують особливої уваги роботи українського історика В. І. Марочко у вивченні проблеми визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом [Марочко, 2007, 2008, 2014, 2020], а також наукові праці В. І. Сергійчука «Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства» та В. Брехуненка «Міфи про голодомор» [Сергійчук 2015; Брехуненко, 2020].

Для глибокого розуміння питань ідейно-політичного протистояння між російськими та українськими політиками та істориками у питанні визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом заслугове уваги дослідження Владислава Верстюка «Українсько-російські відносини у сфері дослідження питань голодомору

1932–1933 рр.», де автор вказує, що «інтерпретації історичного минулого стають вагомими чинниками політичних і міждержавних стосунків» [Верстюк, 2008]. Тут автор переконливо стверджує, що у перші роки незалежності України російські історики не досліджували проблему Голодомору в Україні, а схилились до думки, що Голод – це «єдина біда для всіх радянських народів», категорично відкидаючи антиукраїнський характер Голодомору [Верстюк, 2008, с. 228]. Цей науковий напрям розкривають також дослідження М. Дорошко «Тема Голодомору 1932–1933 років в українсько-російських відносинах» [Дорошко, 2008] та І. Матяш «Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації» [Матяш, 2008]. Проросійський вплив та фальсифікації Голодомору-геноциду в Україні розкриті у статті В. К. Борисенко «Імперський синдром: фальсифікації Голодомору 1932–1933 років в Україні» [Борисенко, 2009].

Проблема правової оцінки Голодомору-геноциду 1932–1933 років розкрита у роботах В. Василенка «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка», В. Василенка і М. Антоновича «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом», Є. Захарова «Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид» та ін. [Василенко, 2009; Захаров, 2015, Василенко, Антонович, 2016], а також його міжнародне визнання та вшанування пам'яті жертв цієї трагедії українського народу [Міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні та вшанування пам'яті жертв, 2018].

Особливістю історіографії в 2022 – 2024 рр. є те, що проблема визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом вивчається в контексті історичної політики президентів незалежної України [Мірошніченко, 2023], збереження історичної пам'яті про геноцид у період сучасної російсько – української війни [Боряк, 2023], а також аналізу російської історіографії проблеми Голодомору – геноциду в Україні [Свинаренко, 2023].

Виклад основного матеріалу. «Незнаний голод», «Розсекречена пам'ять»... «Невидимий біль України»... Ці слова є сьогодні значимими для періоду штучно спланованого Голодомору в Україні в 1932–1933 роках. Москва вбивала людей голодом тільки тому, що вони були українцями – хорошими господарями, розумними науковцями та літераторами, для яких прагнення до волі та незалежності було закладено генетично. Радянсько-комуністичний уряд УРСР протягом багатьох років свідомо замовчував жахливі факти Голодомору 1932–1933 рр., адже прагнув зберегти імідж Радянського Союзу, ідеологію комунізму та керівництво, а водночас посилював цензуру, фальшиву пропаганду для маніпулювання громадськості щодо його причин та наслідків. Забороненими були видання американського юриста Рафаеля Лемкіна, особливо його ґрунтовна робота «Радянський геноцид в Україні» (1951р.), де він вперше застосував термін «геноцид», обґрунтовуючи його зміст та суть у юридичній площині [Лемкін, 2009]. Чисельні роботи британських та американських журналістів, які побували в період Голодомору на території України і описували жахливу правду про голод (Гарет Джонс, Малкольм Маггерідж, Вільгельм Генрі Чемберлін та ін.), з відомих причин не могли потрапити до читача. Ця складова історії України на теренах СРСР була під забороною навіть в період перебудови. Промінь правди про національну трагедію світився із зарубіжжя... Діаспора презентувала у 1983 році документальний фільм «Незнаний голод», а у

1985 році – «Жнива розпачу». У 1986 році світ побачив роботу британського дослідника історії СРСР Роберта Конквеста під назвою «Жнива скорботи: радянська колективізація та голодомор» [Конквест, 1993] тощо.

Визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом – болісний процес, що пройшов непрості періоди протидії, адже довгий час відчутною лишалась залежність потенційних громадян та політиків від совдепівського синдрому. Логічне та об'єктивне висвітлення причин та наслідків Голодомору стало можливим в роки незалежності України. Для науковців важливим стало розсекречення архівних документів, демократизація та лібералізація українського суспільства, плюралізм думок, крах імперії СРСР та ін. Однак з об'єктивних причин державотворення, кризових явищ в економічній та соціальній сферах, а також непростих відносин з Росією питання про визнання цієї трагедії геноцидом не стало першочерговим. 19 лютого 1993 року Президент України Л. Кравчук видав указ «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні» та вперше засвідчив офіційне ставлення держави до цих подій. Новаторські погляди щодо оцінки трагедії на цей час мали передові лідери незалежної держави – голова Народного руху України В. Чорновіл, українські культурно-політичні діячі – І. Драч, І. Дзюба, О. Гончар, П. Мовчан, Ю. Мушкетик, Д. Павличко, Л. Танюк; зарубіжні дослідники – Роберт Конквест, Джеймс Мейс; представники українських зарубіжних фондів – голова Українського Конгресового Комітету Америки А. Лозинський, президент Конгресу українців Канади О. Романів та ін. Зарубіжні представники вимагали його однозначної юридичної оцінки та кваліфікації як геноциду [Марочко, 2014, с. 54]. Ще в 1992 р. вони подали лист до Верховної Ради України, де підкреслювався геноцидний характер Голодомору 1932–1933 років з кількістю жертв 7–10 млн. [Веселова, 2003, с. 459–461]. Початок 90-х років був вдалим моментом вирішення цього важливого питання, адже Комуністична партія тимчасово була під забороною, однак ні президентське оточення, а ні сам президент, тим більше прокомуністична Верховна Рада України, не розглядали питання юридичного тлумачення Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду українського народу. В незалежній Україні політиками та науковцями ця подія трактувалася як «трагізм українців» відповідно положень прийнятого Указу. Щодо Росії, то політики та історики держави не заперечували голод в Україні, але категорично відкидали його антиукраїнську спрямованість. Перша спроба на офіційному рівні переконати російську громадськість в тому, що голод 1932–1933 рр. – це свідомо спланована акція Кремля щодо знищення українців, припадає на травень 1993 року, коли посольство України організувало в Росії конференцію «Голодомор 1932–1933 рр.: трагедія та застереження». Тут українські вчені та політики переконливо доводили, що це був терор голодом як умисна акція Кремля, а російська сторона стверджувала, що сталінські репресії «були позбавлені національного забарвлення» [Дорошко, 2008, с. 27]. Подібна ситуація мала місце на Міжнародній конференції в м. Києві під назвою «Голодомор 1932–1933 рр.: причини та наслідки» 9–10 вересня 1993 року, де мало місце протистояння між українськими та російськими істориками щодо виявлення причин Голодомору. Російські історики заявляли про його причини таким чином, що «це є антиселянська політика сталінського керівництва, яка не мала, однак, яскраво вираженої антинаціональної спрямованості» [Верстюк, 2008, с. 229].

Перший етап правління Л. Кучми, починаючи з 1994 року, не дав позитивних результатів у вирішенні цього важливого питання. Не фінансувалися наукові ґрунтовні дослідження, а посилену роботу вели окремі науковці та представники громадських організацій. 26 жовтня 1998 року Кабінет Міністрів України видав чергову Постанову № 1696 «Про 65-і роковини Голодомору в Україні», де виписувались конкретні заходи щодо подій минулого [Кабінет Міністрів України, 1998]. На цей час оновились започатковані Л. Кравчуком Дні пам'яті жертв Голодомору, коли проходило покладання траурних вінків біля пам'ятників жертв Голодомору та проводились різні рекомендовані владою заходи (виставки, нові видання, зустрічі, конференції тощо). Другий період президентства Л. Кучми мав особливості щодо вирішення цієї проблеми. Так, 20 березня 2002 року Л. Кучма видав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні», де, окрім заявлених раніше положень, до нього були включені нові – надання матеріальної допомоги особам, які пережили Голодомори 1921–1923 та 1932–1933 років, поліпшення їх медичного, соціально-побутового обслуговування та ін. [Президент України, 2002]. Міністерству освіти доручили збирати свідчення очевидців Голодомору, залучати зарубіжні організації до запланованих заходів тощо. Форми вшанування пам'яті жертв терору голодом суттєво розширилися, але залишалася без змін його політична та правова оцінка. Імпульс впливу на владу щодо питання визнання голоду геноцидом йшов з боку української діаспори, творчої української інтелігенції, представників політичних партій, міжнародних організацій та парламентів світу. Активізація та консолідація суспільства навколо цього питання вплинула на політично-правове тлумачення Голодомору в Україні, що мало місце в постанові Верховної Ради України №258-IV «Про 70-і роковини Голодомору» від 28 листопада 2002 року [Верховна Рада України, 2002]. Саме тут прозвучало осудження політики геноциду, «що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду українського народу», також привернення громадськості всього світу до цієї події та надання державної підтримки тим громадянам, які пережили голодомор [Верховна Рада України, 2002]. У цій постанові були заявлені нові практичні заходи – створити державний Центр дослідження голодоморів, написати та видати книги жертв Голодомору, забезпечити проведення конкурсу на кращий проект Меморіалу жертв Голодомору в Україні, провести міжнародні заходи щодо визнання Голодомору 1932–1933 років як геноциду проти українського народу, а також сприяти створенню документального фільму українською, англійською, німецькою та французькою мовами про голодомор в Україні 1932–1933 років з метою його демонстрації за кордоном. Однак, не так скоро ці напрями були реалізовані.

У період піднесення активності мас в Україні, проведення акції «Україна без Кучми», конфронтації різних політичних сил, а також планів діючого президента щодо збереження влади та перспектив на майбутнє було зроблено свого роду «поступку» від влади щодо вирішення питання політико-правового тлумачення Голодомору як геноциду. Саме тоді на парламентських слуханнях 12 лютого та 15 травня 2003 року віце-прем'єр-міністр з гуманітарних справ Д. Табачник переконливо доводив, що голод 1932–1933 років є геноцид українського народу і його визнання – це відновлення історичної справедливості, увіковічення пам'яті про

безневинно убієнних голодом, а водночас доказ подальшої демократизації українського суспільства та державотворення. У його виступі вказувалось на недостатнє вшанування пам'яті жертв Голодомору, про відкриття Меморіалу жертв Голодомору в м. Києві, про державну програму «Усна історія Голодомору». Така політика «погодження» з тим, що вимагало тогочасне суспільство, була досить зрозумілою, адже попереду були президентські вибори 2004 року.

Підсумковим документом парламентських слухань 12 лютого 2003 року стали «Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років», схвалені постановою Верховної Ради України 6 березня 2003 року №607-IV. Вона констатувала той факт, що «...не все, пов'язане з історією Голодомору 1932–1933 років, який слід визнати актом геноциду українського народу, до кінця розкрито і з'ясовано». [Марочко, 2008, с. 57]. 14 травня 2003 року відбулося спеціальне засідання Верховної Ради України, на якому було прийнято Постанову №789 –ІУ, яка схвалила Звернення до українського народу із визначенням Голодомору 1932–1933 років як геноциду української нації [Іванченко, 2009].

Після цих офіційних постанов, виступів та заяв парламенти багатьох країн світу почали обговорювати питання політично-правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. Напередодні виборчої кампанії об'єктивно визріла доцільність виходу на міжнародну арену Президента України. 24 вересня 2003 року Л. Кучма виголосив промову на загальних дебатах 58-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Реагуючи на звернення України щодо оцінки Голодомору, парламентські та урядові структури багатьох країн висловили своє ставлення до подій 1932–1933 років в Україні (Канада, Аргентина, Австралія, США), визнаючи штучний Голодомор 1932–1933 років в Україні актом геноциду. На цей час ні Президент України Л. Кучма, ні Голова Верховної Ради України В. Литвин, ні Кабінет Міністрів України ніяким чином не заперечували самої ідеї юридичного визнання Голодомору. Однак боротьба за владу, результати президентських виборів 2004 року та зміна політичного керівництва в Україні вплинули на подальшу політичну діяльність цих лідерів, а також на історичну проблему визнання Голодомору в Україні як геноциду, особливо в період правління Віктора Ющенка та Віктора Януковича.

Напрями роботи щодо Голодомору-геноциду в Україні відповідно до прийнятих положень 1993–2003 рр. активно продовжив Віктор Ющенко, прийшовши до влади після Помаранчевої революції. 11 липня 2005 року він видав Указ №1087 «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», яким підтвердив дату Дня пам'яті жертв голодоморів – 26 листопада [Президент України, 2005]. Практичними складовими його діяльності стали – утворити Український інститут національної пам'яті та підготувати законопроект щодо політико-правової оцінки голодоморів в історії українського народу, основою якого мали бути прийняті раніше постанови Верховної Ради України від 28 листопада 2002 року, 6 березня та 15 травня 2003 року. Президент України В. Ющенко став на шлях їх конкретної реалізації. Наступні правові документи від 4 листопада 2005 року Указ Президента «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні» та від 22 листопада 2005 року Указ «Про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» конкретизували заходи щодо визнання міжнародною спільнотою голоду в Україні як

геноциду [Іванченко, 2009]. Цими указами Віктор Ющенко зобов'язав Кабінет Міністрів України вжити додаткових заходів щодо визнання Голодомору геноцидом, вдосконалив ритуал покладання до пам'ятних знаків жертв Голодомору траурних вінків з житніх і пшеничних колосків, ушануванням їх хвилиною мовчання, запаленням свічок та приспущенням державного прапора.

Важливою історичною подією в суспільно-політичному і духовному житті України стало ухвалення Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006 р.), яким було визнано його геноцидом українського народу [Закон України, 2006]. На цей час позиція політичних лідерів, які протягом 2002–2003 років так активно працювали у напрямі визнання голодомору 1932–1933 років як геноциду, була неоднозначною, а комуністи всіляко ігнорували, фальсифікували та перешкоджали визнанню цієї трагедії як геноциду. Цей закон про Геноцид було ухвалено з дуже великими труднощами, мінімальною кількістю голосів, адже щодо його утвердження чинився дуже великий спротив. Закон підтримали 233 депутати Верховної Ради. Фракції Партії регіонів та Комуністичної партії України взагалі не голосували.

На шляху до визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом були не тільки внутрішні протистояння, але й зовнішні. Особливо в ці роки Голодомор став каменем спотикання між Україною та Москвою. Після Помаранчевої революції (2004 р.) було зрозуміло, що Росія втратила контроль та вплив на Україну, що призвело до подальшого політичного протиборства та протистояння двох держав. Головною перешкодою на шляху міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу стала позиція Росії, оприлюднена Міністерством закордонних справ Російської Федерації ще до ухвалення українським парламентом закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. У офіційному документі Голодомор в Україні названо «так званим голодом» і що Росія не визнаватиме його геноцидом за етнічною ознакою». Це трактування мало місце також у посланні 14 листопада 2008 року на той час президента Росії Дмитра Медведєва президенту України Віктору Ющенку. Як і раніше, в ньому стверджувалось, що «голод 1932–1933 років у Радянському Союзі не був спрямований на знищення будь-якої окремої нації. Він став наслідком посухи, насильницької колективізації та розкуркулення, що проводилося відносно всієї країни, а не однієї тільки України» [Медведєв, 2008]. На його переконання, «всі міркування про якісь відмінності голоду в Україні від голоду в Росії та в інших регіонах СРСР є просто цинічні та аморальні». З цим твердженням не погоджувались в Україні ні діючий Президент, ні українська інтелігенція, ні свідомі українці, особливо ті, страшне лихо голодомору яких зачепило їхні родини. Науковці-історики демонстрували також протилежне офіційній владі Росії. Інтенсивно велась пошукова робота, що набула системного характеру, особливо в рамках підготовки документальних збірників, серії видань «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» у кожній області [Васильєв, Подкур, 2010]. Готувалися заходи відповідно до Указу Президента України «Про оголошення в Україні 2008 р. Роком Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років» [Президент України, 2008]. У кожній області були сформовані авторські колективи по збиранню матеріалів-спогадів очевидців голодомору та прізвищ тих, хто помер від цього страшного лиха. За вказівкою президента України МЗС підготувало звернення до

інших держав, щоб отримати й міжнародне визнання, що, звісно, не могло не викликати негативної реакції з боку російських політиків, а також науковців.

Протягом 2006–2008 рр. вийшла друком ціла низка глибоких наукових досліджень по проблемі Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. українських дослідників С. В. Кульчицького, В. І. Марочко, О. М. Мовчан, В. І. Сергійчука та ін., які підготовлені на переконливій джерелознавчій базі та доводили протилежне твердженню Москви. Незаперечними були висновки авторів про те, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні є класичним прикладом радянського геноциду щодо винищення української нації. Аналіз наукових досліджень, особливо періодичних видань «Україна молода», «День», «Гомін України», «Дзеркало тижня», «Свобода» та ін., переконують, що особливим періодом протистояння по цьому питанню між Росією та Україною став саме «Рік Пам'яті» – 2008 рік. Назви публікацій на сторінках вказаних вище видань говорять самі за себе: «Москва проти визнання Голодомору геноцидом українського народу», «Влада Росії проти вшанування пам'яті жертв Голодомору», «Росія прагне погасити «Незгасиму свічку» Голодомору», «Росія заважає розглядові в ООН питання Голодомору», «Мазепа для російських істориків – зрадник, Голодомор – не геноцид» тощо [Габелко, 2008, с. 26; Козловський, 2008, с. 1; Ключникова, 2008, с. 3; Росія, 2008, с. 2; Влада Росії, 2008, с. 2].

У період правління проросійського президента України В. Януковича питання Голодомору в Україні не зникало, а набирало скоріше антиукраїнського змісту, адже він став на позиції російської версії всесоюзного голоду. Як і раніше наприкінці листопада кожного року українці вшановували пам'ять загиблих від страшних голодоморів, які забрали життя мільйонів людей. Однак, як українців, так і всю світову громадськість шокував той факт, що 27 квітня 2010 року на засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи в Страсбурзі В. Янукович виступив проти визначення Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом. Його підтримав Міністр освіти України Д. Табачник, який, на порушення закону, намагався «вичистити зі шкільних підручників «брєдні про Голодомор» [Кішнір, 2010, с. 4]. Зауважимо, що це відбувалося саме в той час, коли країни світу визнавали цей злочин сталінського режиму та закликали В. Януковича визнати Голодомор геноцидом [Дулейран, 2010, с. 12].

Виконуючи вказівки Москви, діючий президент зробив все, щоб ці питання були завуальованими, а сама тематика Великого голоду в радянській Україні ставала «не популярною». Так, Віктор Янукович викреслив із положення про національну премію ім. Т. Г. Шевченка пункт про нагородження за твори про Голодомор в Україні [Жила, 2010]. Із програми ЗНО (зовнішнього незалежного оцінювання) з української літератури на 2012 рік були вилучені романи Уласа Самчука «Марія» та Василя Барки «Жовтий князь» як обов'язкових творів. Ці романи присвячені одній із найбільших трагедій українців – Голодомору, а їх вилучення «є свідченням цілеспрямованої державної політики і продовженням спроб Дмитра Табачника приховати сторінки правдивої української історії» [Сватко, 2011].

У Москві в цей період «Руїни» (періоду правління В. Януковича) видавалися спеціальні інструкції російським історикам «Як писати про Голодомор» [Солодько, 2012]. Так, у Раді Федерації РФ проходив круглий стіл на тему «Про протидію спробам фальсифікації історії народів на шкоду інтересам Росії», де федеральне

архівне агентство Росії оголосило про підготовку тритомника документів, який має «спростувати винятковий характер голоду в Україні». Тут робився акцент на тому, що до збірника мають увійти документи, «які б доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 року [Солодько, 2012]. Якщо підбирати документи про смертність, декларувалось в інструкції, то потрібно уникати подробиць людоїдства, а «добирати їх таким чином, щоб було видно трагедію всього радянського селянства, без акценту на Україну» [Солодько, 2012]. Офіційна влада Росії ставила перед істориками завдання довести та переконати громадськість, що ніякого штучного голоду радянська влада не планувала, тим паче, геноциду, а голод 1932–1933 рр. виник через кліматичні умови в наслідок посухи, політики розкуркулення, колективізацію та помилок, допущеними місцевими органами влади і що це була спільна трагедія всього радянського народу, а не українців як таких. Вказані «настанови» перетворились в наукову концепцію трактування подій Голодомору 1932–1933 рр. в наступні роки, адже саме ці постулати, які вигідні Кремлю, складають і нині основу новітніх збірників архівних документів, наукових праць, шкільних підручників, методичних рекомендацій тощо. Водночас російська влада утврджує список заборонених видань з цієї тематики для тиражування на території Росії – книг, газет, журналів та ін.

Після Революції Гідності 2014 року та втечі Віктора Януковича на територію Росії проблема Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду набирає нових обертів. Росії не вдалося нав'язати своє бачення та трактування Голодомору шляхом реалізації кількох потужних та добре профінансованих проєктів. У наступні роки над проблемою Голодомору-геноциду активно працюють провідні дослідники – В. Марочко, С. Кульчицький, В. Сергійчук, О. Стасюк, В. Василенко, Е. Либанова, О. Гладун, Л. Гриневич, Г. Єфименко, М. Антонович, О. Якубова та інші. Основними центрами дослідження проблеми стали Український Центр вивчення Голодомору, Інститут історії НАНУ, Центр українознавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та Києво-Могилянська Академія. Проблема вивчається з позиції регіоналістики, гендерного, історіографічного та соціально-філософського напрямів. Значну увагу дослідники приділяють підрахунку жертв Голодомору та соціальним наслідкам трагічних подій 1932–1933 років.

В умовах російсько-української війни 2014–2024 років імперська політика Москви продовжує сталінську політику 30-х років щодо знищення України як держави, а українців як нації. Путінський режим пішов на злочин, щоб зберегти імперію, авторитарну владу, утвердити ідею «руського міра», оправдати «традиції минулого». Сучасна війна носить геноцидний характер, бо має мету – зламати спротив українського народу, його тягу до свободи та незалежності. Путінський режим діє подібно тому, як і в 1932–1933 рр., коли проти українців Москва спланувала штучний голод, апробувавши сталінську геноцидну політику проти селянства, яке виступало та боролось за власне господарювання, без вказівок влади Москви... Нині в цьому Путіну надають допомогу російські історики, звинувачуючи українських істориків та все українство у використанні теми Голодомору проти Росії. Аналіз сучасних російських видань демонструє їх одностайність у запереченні Голодомору-геноциду в Україні, а захисниками Росії від української геноцидної концепції виступають дослідники А. Марчукова, О. Міроніна, Ю. Мухіна, О. Шубіна та ін. [Гудзь, 2019, с. 984].

Звісно, Путін веде війну не тільки зброєю, а використовує історію як окремий фронт боротьби, утверджуючи диктат держави щодо минулого та його трактування. У наукових виданнях свідомо змінюються часові рамки Голодомору. Так, тритомник архівних документів, анонсований істориком С.Тарасовим, планувався під назвою «Голод в СРСР в 1932–1933 рр.», однак в кінцевому варіанті отримав назву «Голод в СРСР в 1929–1934 рр.» за редакцією доктора історичних наук В. Кондрашина [Свинаренко, 2023, с.249]. Російські політики та історики в наукових та публіцистичних роботах продовжують брати слово Голодомор в лапки, цим демонструючи зневажливе ставлення до трагедії українства. Водночас визнання Голодомору в Україні геноцидом в інших країнах світу трактується Росією як «русофобія» [Мищук, 2023].

Влада постійно поповнює список видань про Голодомор в Україні, що підлягають забороні у використанні. «Федеральний список екстремістських матеріалів» складається Мін'юстом РФ на основі судових рішень. Вперше він був опублікований у 2007 році, в переліку якого було 14 пунктів. Станом на 20 листопада 2015 року в переліку – 3152 пункти і до нині він продовжується... Серед заборонених авторів – українські дослідники Василь Марочко, Володимир Василенко, Юрій Шаповал, Володимир Пристайко, Вадим Золотарьов та ін. [В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстримізму, 2017]. До «Федерального списку екстремістських матеріалів» потрапила також книга творця терміну «геноцид», юриста Рафаеля Лемкіна. Рішення про це було опубліковано на сайті міністерства юстиції РФ під номером 3151. Йдеться про статтю Лемкіна «Радянський геноцид в Україні», де вперше дано визначення Голодомору 1932–1933 років як геноциду українського народу. Саме слово «геноцид» не сприйняте в Росії. Воно походить від грецької та латинської мов та означає «вбивати рід» [Російський суд визнав екстремістом творця терміну «геноцид», 2015].

Нині історична наука в Росії підконтрольна путінській владі, виписана з позицій пошуку ворогів та необхідності оборони російської держави в різні історичні періоди, а також в умовах сучасної російсько-української війни. Щодо Голодомору-геноциду, то, як і раніше, у своїх виданнях автори переконливо доводять, що це була трагедія росіян, українців, казахів та інших народів СРСР і геноцид не має нічого спільного з історичними фактами, які носять політизований та антинауковий характер, що нині «це є ідеологічний міф українських націоналістів та американських спецслужб» [Гудзь, 2019, с. 983].

У 2016 році Верховна Рада України звернулася до демократичних держав світу з проханням визнати Голодомор 1932–1933рр. в Україні геноцидом українського народу. Світова громадськість відповідно реагує на це звернення, як це було і раніше. На 2018 рік Голодомор визнаний геноцидом українського народу у 24-х, на 2023 рік – у 28-и, а на 2024 рік – у 32-х країнах світу.

Події широкомасштабної російсько-української війни 2022–2024 рр. переконують, що путін продовжує та «вдосконалює» сталінську політику геноциду. Водночас, у непростих умовах сьогодення, збереження історичної пам'яті, в тому числі й про Голодомор-геноцид 1932–1933 років, об'єднує, консолідує українців як націю, утверджуючи національну ідентичність українців, їх прагнення до свободи. І це робить нас ще сильнішими...

Висновки. Отже, проблема Великого голоду в Україні є важливим питанням політичної, правової та наукової діяльності різних інституцій та людності України періоду незалежності. У напрямі визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом є внутрішні протиріччя, моменти політичних маніпуляцій, які використовували українські політичні лідери в боротьбі за владу. Нормативно-правові документи по проблемі Голодомору - геноциду та їх прийняття містять важливі еволюційні зміни як виклик часу та всієї світової громадськості. Протягом 90-х років ХХ століття і до нині проблема Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. стала предметом обговорення, дослідження, дискусій, протистояння між Росією та Україною та переросла у ідейно-політичну й науково-історіографічну боротьбу. В умовах російсько-української війни гострота цього питання не зникає, а посилюється. Це обумовлено тим, що сучасний путінізм є прямим продовженням сталінського тоталітаризму, основою якого є використання методів терору, репресій, спланованого голоду, вдосконалення системи захисту російської управлінської системи тощо.

На думку авторки, до нині перспективними напрямками наукових досліджень залишаються проблеми статистики невинних жертв Голодомору 1932–1933рр. в Україні, міжнародні аспекти його визнання як геноциду, проблеми материнства та дитячої смертності цього часу, вивчення усної історії, а також питання методології та історіографії.

Список використаних джерел та літератури

- Борисенко В. 2009. Імперський синдром: фальсифікації Голодомору 1932–1933 років в Україні. *Українознавство*. № 3. С. 188–191.
- Борисенко В. К. 2007. *Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. Київ : ВД «Стилос».
- Борисенко В., Даниленко В., Кокін С., Стасюк О., Шаповал Ю. (упоряд.). 2007. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД*. Київ: ВД «Стилос».
- Боряк Т. 2023. Не(осмислена) голодом: пам'ять про геноцид під час російсько – української війни. *Україна – Європейський Союз: Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті російсько-української війни, гарантій безпеки та реінтеграції тимчасово окупованих територій : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 20 жовтня 2023 року)*. Ужгород: ТОВ «РІК-У». С. 63–69.
- Брехуненко В. 2020. *Міфи про голодомор*. Дрогобич : Коло.
- В Росії книги про Голодомор прирівнюються до екстремізму. Список. 27 червня 2017. Історична правда [Електронний ресурс]:<https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/27/89363/>
- Василенко В. 2009. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка*. Київ : Вид-во О. Теліги, 2009.
- Василенко В., Антонович М. (ред.). 2016. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія».
- Васильєв В. Ю., Подкур Р. Ю. 2010. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наукова думка, Т. 7: Мі-О, С. 267–268.
- Верстюк В. 2008. Українсько-російські відносини у сфері дослідження питань голодомору 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 18. С. 228–231.
- Веселова О. 2003. Пам'ять про жертви голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні: смертність й ушанування загиблих. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. №10. С. 430–485.
- Верховна Рада України. 2002. Постанова Про 70-ті роковини голодомору в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/258-15#Text>
- Влада Росії – проти вшанування пам'яті жертв Голодомору. 2008. *Свобода*. 17 жовтня. С. 2.

- Габелко Ф. П. 2008. Москва проти визнання Голодомору геноцидом українського народу. *Вільна думка*. Чис. 16-18. С. 26.
- Гудзь В. В. 2019. *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь : Однорог Т. В.
- Дорошко М. С. 2008. Тема Голодомору 1932–1933 років в українсько-російських відносинах. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Вип. 74, ч. 1. С. 27–30.
- Дулерайн Ю. 2010. Українці світу закликають Януковича визнати Голодомор геноцидом. *Вільна думка*, Чис. 1-3. С. 12.
- Жила О. 2010. Президентська цензура : [Президент В. Янукович викреслив із положення про Національну премію ім. Т. Г. Шевченка пункт про нагородження за твори, що висвітлюють тему Голодомору]. *Львівська газета*, 18 листопада.
- Закон України. 2006. Про Голодомор 1932-1933 років в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>
- Захаров Є. Ю. 2015. *Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид*. Харків : Права людини.
- Іванченко Г. 2009. Хронологія визнання голодомору геноцидом української нації. Бершадь.ua [Електронний ресурс]:<https://www.bershad.ua/news/tema/holodomor/15692.html>
- Кабінет Міністрів України. 1998. Постанова від 26 жовтня 1998 р. № 1696 Про 65-ті роковини голодомору в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1696-98-%D0%BF#Text>
- Ключников І. 2008. Росія прагне погасити «Незгасиму свічку» Голодомору. *Шлях Перемоги*. 15 жовтня. С. 3.
- Козловський Б. 2008. Мазепа для російських істориків – зрадник, Голодомор – не геноцид... *Гомін України*. 30 червня. С. 1.
- Конквест Р. 1993. *Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор*. Київ: Либідь.
- Кульчицький С. 1991. *Ціна «великого перелому»*. Київ: Україна.
- Кульчицький С. 2008а. *Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків*. Київ: Наш час.
- Кульчицький С. 2008б. *Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ: Наш час, 2008.
- Кульчицький С. 2018. Обґрунтування голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р. Конквеста й Лемкіна. *Український історичний журнал*. № 4. С. 98–127.
- Кульчицький С. В. 2006. *Голод–геноцид 1932–1933 рр. в Україні: матеріали до навчального курсу*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Кушнір Л. 2010. Кому це тут геноцид наснився? Міністр освіти оголосив про намір викинути з підручників «брєдятину» про Голодомор. *Історики — проти. Україна молода*, 29 травня, С. 4.
- Лемкін Рафаель. 2009. *Радянський геноцид в Україні: стаття 28 мовами*. Київ : Майстерня книги.
- Марочко В. 2007. *Голодомор 1932–1933 рр.* Київ.
- Марочко В. В. 2014. Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні: політичний дискурс. *Історична пам'ять*. № 30. С. 53–62.
- Марочко В. І., Мовчан О. М. 2008. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Хроніка*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Марочко В., Мовчан О. 2020. *1932–1933: Хроніка Голодомору в Україні*. Київ : КЛІО.
- Матяш І. 2008. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації. *Український історик*. Т. 45, № 3-4. С. 91–109.
- Медведев Д. 2008. Президенту Украины В. А. Ющенко 14 ноября 2008 года. Президент России [Електронний ресурс]:<https://web.archive.org/web/20120222042153/http://archive.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml>
- Мейс Дж. 1995. *Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.)*. Український історичний журнал. № 1. С. 34–48.
- Міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні та вшанування пам'яті жертв = International recognition of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and commemoration of the victims. Київ : Преса України, 2018.

Мірошниченко С. 2023. Голодомор 1932–1933 рр. в історичній політиці України (1991–2013 рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*. Т. 9. С. 102–116.

Міщук І. 2023. «Голод, але не Голодомор». Як Росія намагається викрутитися і не визнати геноцид українського народу. Детектор медіа [Електронний ресурс]: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/33509/2023-11-19-golod-ale-ne-golodomor-yak-rosiya-pamagaietsya-vykrutytsya-i-ne-vyznaty-genotsyd-ukrainskogo-narodu/>

Нолл Вільям. 1999. *Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–1930-х рр.* Київ: Родовід, Центр досліджень усної історії і культури.

Президент України. 2002. Розпорядження Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2002-%D1%80%D0%BF#Text>

Президент України. 2005. Указ Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087/2005#Text>

Президент України. 2007. Указ Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору. Верховна Рада України. Законодавство України [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007#Text>

Російський суд визнав екстремістом творця мов терміну «геноцид». 26 листопада 2015. Історична правда [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/short/565708219e8f6/>

Росія заважає розгляді в ООН питання Голодомору. 2008. *Свобода*. 31 жовтня. С. 2.

Сватко Я. 2011. Із ЗНО з української літератури зникли твори про Голодомор. Майдан [Електронний ресурс]: <https://maidan.org.ua/da/2011/12/iz-zno-z-ukrajinskoji-literatury-znykly-tvory-pro-holodomor/>

Свинаренко Н. О. 2023. Сучасні російські науковці про голодомор 1932–33 рр. на Україні: офіційні версії викладу та реальні факти. *Березневий науковий дискурс 2023 на тему: «Детермінанти посилення ролі освіти у повоєнному відновленні України» : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції для освітян, 22 березня 2023 р.* Чернігів : ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій». С. 248–250.

Сергійчук В. 2015. *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*. Вишгород : Сергійчук М. І.

Солодько П. 2012. Як писати про Голодомор. Інструкція російським історикам. Історична правда [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/>

References

Boriak T. 2023. Ne(osmyslena) holodom: pamiat pro henotsyd pid chas rosiisko – ukrainskoi viiny [Not (understood) by hunger: the memory of genocide during the Russian-Ukrainian war]. *Ukraina – Yevropeiskyi Soiuz: Format rozvytku vidnosyn Ukrainy ta krain Tsentralnoi Yevropy u konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny, harantii bezpeky ta reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii : materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Uzhhorod, 20 zhovtnia 2023 roku)*. Uzhhorod: TOV «RIK-U». S. 63–69. [in Ukrainian].

Borysenko V. 2009. Imperskyi syndrom: falsyfikatsii Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [The imperial syndrome: falsifications of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*. № 3. S. 188–191. [in Ukrainian].

Borysenko V. K. 2007. *Svicha pamiatii: usna istoriia pro henotsyd ukrainsiv u 1932–1933 rokakh* [A candle of memory: an oral history of the genocide of Ukrainians in 1932–1933]. Kyiv : VD «Stylos». [in Ukrainian].

Borysenko V., Danylenko V., Kokin S., Stasiuk O., Shapoval Yu. (Comps.). 2007. *Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU–NKVD* [Declassified memory: Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in the documents of the GPU–NKVD]. Kyiv: VD «Stylos». [in Ukrainian].

Brekhunenko V. 2020. *Mify pro holodomor* [Myths about the famine]. Drohobych : Kolo. [in Ukrainian].

Doroshko M. S. 2008. Tema Holodomoru 1932–1933 rokiv v ukrainsko-rosiiskykh vidnosynakh [The topic of the Holodomor of 1932–1933 in Ukrainian-Russian relations]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. Iss. 74, part. 1. S. 27–30. [in Ukrainian].

-
- Duleraiu Yu. 2010. Ukraintsi svitu zaklykaiut Yanukovycha vyznaty Holodomor henotsydom [Ukrainians of the world call on Yanukovich to recognize the Holodomor as genocide]. *Vilna dumka*, Part. 1-3. S. 12. [in Ukrainian].
- Habelko F. P. 2008. Moskva proty vyznannia Holodomoru henotsydom ukrainskoho narodu [Moscow opposes recognition of the Holodomor as genocide of the Ukrainian people]. *Vilna dumka*. Part. 16-18. S. 26. [in Ukrainian].
- Hudz V. V. 2019. *Istoriografii Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Melitopol : Odnoroh T. V. [in Ukrainian].
- International recognition of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and commemoration of the victims. Kyiv : Presa Ukrainy, 2018. [in Ukrainian].
- Ivanchenko H. 2009. Khronolohiia vyznannia holodomoru henotsydom ukrainskoi natsii [Chronology of recognition of the Holodomor as genocide of the Ukrainian nation]. Bershada.ua Retrieved from: <https://www.bershada.ua/news/tema/holodomor/15692.html> [in Ukrainian].
- Kabinet Ministriv Ukrainy. 1998. Postanova vid 26 zhovtnia 1998 r. № 1696 Pro 65-ti rokovyny holodomoru v Ukraini [Decree of October 26, 1998 No. 1696 On the 65th anniversary of the Holodomor in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukriany Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1696-98-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Kliuchnykov I. 2008. Rosiia prahne pohasyty «Nezghasymu svichku» Holodomoru [Russia seeks to extinguish the "Unquenchable candle" of the Holodomor]. *Shliakh Peremohy*. 15 October. S. 3. [in Ukrainian].
- Konkvest R. 1993. *Zhnyva skorboty:adianska kolektyvizatsiia i Holodomor* [Harvest of sorrow: Soviet collectivization and the Holodomor]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
- Kozlovskiy B. 2008. Mazepa dlia rosiiskykh istorykiv – zradnyk, Holodomor – ne henotsydom... [For Russian historians, Mazepa is a traitor, the Holodomor is not a genocide...]. *Homin Ukrainy*. 30 June. S. 1. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S. 1991. *Tsina «velykoho perelomu»* [The price of the "big break"]. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S. 2008a. *Holod 1932–1933 rr. v Ukraini yak henotsydom: movoiu dokumentiv, ochyma svidkiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine as genocide: in the language of documents, through the eyes of witnesses]. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S. 2008b. *Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsydom: trudnoshchi usvidomlennia* [The Holodomor of 1932–1933 as Genocide: Difficulties of Awareness]. Kyiv: Nash chas, 2008. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi S. V. 2006. *Holod–henotsydom 1932–1933 rr. v Ukraini: materialy do navchalnoho kursu* [The famine-genocide of 1932–1933 in Ukraine: materials for the educational course]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi Stanislav. 2018. The reasoning for the holodomor of 1932–1933 as a genocide in the light of the concepts of R. Conquest and R. Lemkin. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 98–127. [in Ukrainian].
- Kushnir L. 2010. Komu tse tut henotsydom nasnyvsia? Ministr osvity oholosyv pro namir vykynuty z pidruchnykiv «briediatynu» pro Holodomor. Istoryky – proty [Who dreamed up the genocide here? The Minister of Education announced his intention to remove "nonsense" about the Holodomor from textbooks. Historians - against.]. *Ukraina moloda*, 29 May, S. 4. [in Ukrainian].
- Lemkin Rafael. 2009. *Radianskyi henotsydom v Ukraini: stattia 28 movamy* [Soviet genocide in Ukraine: article in 28 languages]. Kyiv : Maisternia knyhy. [in Ukrainian].
- Marochko V. 2007. *Holodomor 1932–1933 rr.* [The Holodomor of 1932–1933]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Marochko V. I., Movchan O. M. 2008. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini. Khronika* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Chronicle]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
- Marochko V. V. 2014. Holodomor-henotsydom 1932–1933 rokiv v Ukraini: politychnyi diskurs [Holodomor-genocide of 1932–1933 in Ukraine: political discourse]. *Istorychna pamiat*. № 30. S. 53–62. [in Ukrainian].
- Marochko V., Movchan O. 2020. *1932–1933: Khronika Holodomoru v Ukraini* [1932–1933: Chronicle of the Holodomor in Ukraine]. Kyiv : KLIIO. [in Ukrainian].

Matias I. 2008. Rosiiskyi pohliad na problemu Holodomoru v Ukraini: dzherela ta interpretatsii [The Russian view of the Holodomor problem in Ukraine: sources and interpretations]. *Ukrainskyi istoryk*. Vol. 45, № 3-4. S. 91–109. [in Ukrainian].

Medvedev D. 2008. Prezydentu Ukrainy V. A. Yushchenko 14 noiabria 2008 hoda [To the President of Ukraine V. A. Yushchenko November 14, 2008.]. Prezydent Rossyy. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20120222042153/http://archive.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml> [in Russian].

Meis Dzh. 1995. Politychni prychyny holodomoru v Ukraini (1932–1933 rr.) [Political causes of the famine in Ukraine (1932–1933)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 34–48. [in Ukrainian].

Miroshnychenko S. 2023. Holodomor 1932–1933 rr. v istorychnii politytsi Ukrainy (1991–2013 rr.) [The Holodomor of 1932–1933 in the historical politics of Ukraine (1991–2013)]. *Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy*. Vol. 9. S. 102–116. [in Ukrainian].

Mishchuk I. 2023. «Holod, ale ne Holodomor». Yak Rosiia namahaietsia vykrutytyesia i ne vyznaty henotsyd ukrainskoho narodu [«Hunger, but not Holodomor». How Russia is trying to get out of the way and not recognize the genocide of the Ukrainian people]. Detektor media. Retrieved from: <https://ms.detektor.media/propaganda-ta-vplyvi/post/33509/2023-11-19-golod-ale-ne-golodomor-yak-rosiya-namagaietsya-vykrutytyesia-i-ne-vyznaty-genotsyd-ukrainskogo-narodu/> [in Ukrainian].

Noll Viliam. 1999. *Transformatsiia hromadianskoho suspilstva: usna istoriia ukrainskoi selianskoi kultury 1920–1930-kh rr.* [Transformation of civil society: an oral history of Ukrainian peasant culture in the 1920s–1930s.]. Kyiv: Rodovid, Tsentr doslidzen usnoi istorii i kultury. [in Ukrainian].

Prezydent Ukrainy. 2002. Rozporiadzhennia Pro dodatkovi zakhody u zviazku z 70-my rokovynamy holodomoru v Ukraini [Order on additional measures in connection with the 70th anniversary of the Holodomor in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2002-%D1%80%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

Prezydent Ukrainy. 2005. Ukaz Pro dodatkovi zakhody shchodo uvichnennia pamiaty zhertyv politychnykh represii ta holodomoriv v Ukraini [Decree on additional measures to perpetuate the memory of victims of political repressions and famines in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087/2005#Text> [in Ukrainian].

Prezydent Ukrainy. 2007. UKAZ Pro oholoshennia v Ukraini 2008 roku Rokom pamiaty zhertyv Holodomoru [Decree on the declaration of 2008 in Ukraine as the Year of Remembrance of the Holodomor Victims]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1144/2007#Text> [in Ukrainian].

Rosiia zavazhaie rozghliadovi v OON pytannia Holodomoru [Russia interferes with the consideration of the Holodomor issue at the UN]. 2008. *Svoboda*. 31 October. S. 2. [in Ukrainian].

Rosiiskyi sud vyznav ekstremistom tvortsia mov terminu «henotsyd» [The Russian court recognized the creator of the language of the term «genocide» as an extremist]. 26 November 2015. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/short/565708219e8f6/> [in Ukrainian].

Serhiichuk V. 2015. *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva* [The Holodomor of 1932–1933 as a genocide of Ukrainians]. Vyshhorod : Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].

Solodko P. 2012. Yak pysaty pro Holodomor. Instrukttsiia rosiiskym istorykam [How to write about Holodomor. Instructions for Russian historians]. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/> [in Ukrainian].

Svatko Ya. 2011. Iz ZNO z ukrainskoi literatury znykly tvory pro Holodomor [Works about the Holodomor have disappeared from Ukrainian literature]. Maidan. Retrieved from: <https://maidan.org.ua/da/2011/12/iz-zno-z-ukrajinskoji-literatury-znykly-tvory-pro-holodomor/> [in Ukrainian].

Svynarenko N. O. 2023. Suchasni rosiiski naukovtsi pro holodomor 1932–33 rr. na Ukraini: ofitsiini versii vykladu ta realni fakty [Modern Russian scientists about the Holodomor of 1932–33 in Ukraine: official versions of the presentation and real facts]. *Bereznevyi naukovyi diskurs 2023 na temu: «Determinanty posylennia roli osvity u povoiennomu vidnovlenni Ukrainy» : materialy Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii dlia osvitan, 22 bereznia 2023 r.* Chernihiv : HO «Naukovo-osvitni innovatsiinyi tsentr suspilnykh transformatsii». S. 248–250. [in Ukrainian].

V Rosii knyhy pro Holodomor pryivniuietsia do ekstremizmu. Spysok [In Russia, books about the Holodomor are equated with extremism. List.]. 27 June 2017. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/06/27/89363/> [in Ukrainian].

Vasylenko V. 2009. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochyn henotsydu: pravova otsinka* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide: a legal assessment]. Kyiv : Vyd-vo O. Telihiy, 2009. [in Ukrainian].

Vasylenko V., Antonovych M. (Eds.). 2016. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochyn henotsydu zghidno z mizhnarodnym pravom* [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide under international law]. Kyiv : Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].

Vasyliiev V. Yu., Podkur R. Yu. 2010. Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv : Naukova dumka, Vol. 7, S. 267–268. [in Ukrainian].

Verkhovna Rada Ukrainy. 2002. Postanova Pro 70-ti rokovyny holodomoru v Ukraini [Resolution About the 70th anniversary of the Holodomor in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/258-15#Text> [in Ukrainian].

Verstniuk V. 2008. Ukrainsko-rosiiski vidnosyny u sferi doslidzhennia pytan holodomoru 1932–1933 rr. [Ukrainian-Russian relations in the field of research on the Holodomor of 1932–1933]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Issue 18. S. 228–231. [in Ukrainian].

Veselova O. 2003. Pamiat pro zhertvy holodomoru-henotsydu 1932–1933 rr. v Ukraini: smertnist y ushanuvannia zahyblykh [Memory of the victims of the famine-genocide of 1932–1933 in Ukraine: mortality and commemoration of the dead]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. №10. S. 430–485. [in Ukrainian].

Vlada Rosii – proty vshanuvannia pamiati zhertv Holodomoru [The Russian authorities are against commemorating the Holodomor victims]. 2008. *Svoboda*. 17 October. S. 2. [in Ukrainian].

Zakharov Ye. Yu. 2015. *Chy mozha kvalifikuvaty Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini ta na Kubani yak henotsyd* [Can the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the Kuban be classified as genocide]. Kharkiv : Prava liudyny. [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy. 2006. Pro Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini [About the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text> [in Ukrainian].

Zhyla O. 2010. Prezydentska tsenzura : [Prezydent V. Yanukovych vykreslyv iz polozhennia pro Natsionalnu premiiu im. T. H. Shevchenka punkt pro nahorodzhennia za tvory, shcho vysvitliuiut temu Holodomoru]. [Presidential censorship: [President V. Yanukovych deleted the National Award named after T. G. Shevchenko, item on awards for works covering the Holodomor]]. *Lvivska hazeta*, 18 November. [in Ukrainian].

HOLODOMOR-GENOCIDE 1932–1933. IN UKRAINE: THE EVOLUTION OF RELIGION AND THE RUSSIAN-UKRAINIAN OPPOSITION

Kateryna Dvirna

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor of the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The proposed article identifies and studies the main stages of the process of recognizing the Holodomor of 1932 – 1933 as a genocide of the Ukrainian people, its political and legal assessment, starting from the 90s of the XX century. to the present day. In the course of the analysis of normative and legal documents, natural evolutionary changes and approaches to solving this important issue were revealed, as well as internal and external confrontations regarding its recognition both at the political level and at the legislative level. The author outlines controversial points in the activities of certain political figures of Ukraine, who took a pro-Russian position in its interpretation. The article pays special attention to the issue of the Russian-Ukrainian confrontation both at the official state level and at the scientific-ideological and historiographical level with representatives of the modern Russian historical school who defend Putin's narratives and the concept of the All-Union famine in the 1930s. contrary to the official Ukrainian position regarding the Holodomor, a genocide against the Ukrainian people.*

Key words: *Ukraine, genocide, evolution, recognition, Holodomor 1932-1933, historiography, Russian-Ukrainian confrontation, Russian-Ukrainian war, Putinism, historical memory.*